

VAHIY KÂTIPLİĞİ MÜESSESESİ**

ZİYA ŞEN*

The Foundation of Scriber for Revelation

Abstract: In this article, we covered the institute of scribe in general, and the institute of scribe for divine revelation which has a special importance in preserving the Qur'an in special. For this reason, we examined the number of scribes who worked for the Prophet to record the divine revelation, and their names, duties, and responsibilities; touched the institutionalisation of Islamic scribes; checked whether they performed this job regarding their personal interests or on behalf of official authority. Lastly we looked at the group of the scribes to understand who worked longer and wrote more in Medinan and Meccan periods.

Key Words: Holy Qur'an, scribe, revelation, foundation, text.

Özet: Bu makalede, genel anlamda kâtiplik müessesesi, özel anlamda ise Kur'an'ın korunmasında önemli bir yer tutan vahiy kâtipliği kurumu ele alınmıştır. Bunun için öncelikle Hz. Peygamber'in kâtiplerinin sayısı, isimleri ve görevleri üzerinde durulmuş, daha sonra vahiy kâtipliği müessesesinin oluşumuna temas edilmiş, ardından vahiy kâtipliği yapanların bunu resmî otorite adına mı yoksa özel ilgileri gereği mi yaptıkları meselesi ve Mekke

* Yrd. Doç. Dr. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

** Bu çalışma "Kur'an'ın Metinleşme Süreci" (Ensar Neşriyat, İstanbul 2007) adlı çalışmamızın bir bölümünün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

ve Medine döneminde en çok vahiy yazarların kimler olduğu gibi hususlar anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerîm, kâtip, vahiy, kurum, metin.

1. Müessesenin Oluşması

İslâm ve Kur'an tarihinin en önemli meselelerinden biri Hz. Peygamber (a.s.)'e vahyedilmiş olan Kur'an'ın yazıya geçirilmesi hadisesidir. Hz. Peygamber ümmî¹ ve devlet başkanı vasfını haiz olduğu için, özel ve devlete

¹ Kur'an'da altı ayrı yerde (Bakara 2/78; Al-i İmran 3/20, 75; A'raf 7/157-158; Cuma 62/2) geçen ümmî kelimesi, okuma yazma bilmeyen, okuma-yazmayı öğrenmemiş, tahsil görmemiş, bilgisiz, bildiklerini ve inanıp söylediklerini yazılı bir kaynaktan almamış anlamına gelir. Ümmî, bağlılık ve mensubiyet bildiren bir sıfattır. Kur'an'da Hz. Peygamber'in ve Arapların vasfı olarak geçer. Peygamber ümmetine mensup veya Ümmü'l-Kurâ'dan olan kişiler için kullanılır. Bundan dolayı Mekke, "Ümmü'l-Kurâ" diye isimlendirilmiş, Hz. Peygamber de Ümmü'l-Kurâ'ya mensup olduğu için ümmî diye vasıflandırılmıştır. (Bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1374/1955, XII, 34; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut 1412/1992, I, 444; Isfahânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed er-Râğîb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halil), Beyrut 1422/2001, s. 23; Çetin, Nihad M., "Ümmî", *ÂA*, XIII, İstanbul 1965, s. 104). Taberî'ye göre, ümmî kelimesi anne anlamına gelen ümm'den türemiştir. (Bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Kahire 1373/1954, XXI, 4). Ümm (أمّ) ise, anne veya toplulukların ve kabilelerin oluşturduğu ümmetten türemiştir. Aynı kökten gelen ümmîye (أمية) gaflet ve cehalet anlamını ifade eder. (Bkz. el-Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 23) Ümm (أمّ)'ün çoğulu ümmât (أممات)'dir. Ümmü'ş-şeyyi (أمّ الشيء), bir şeyin aslı, orijini ve kaynağı demektir. (Bkz. el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdulğafûr Attar), Beyrut 1399/1979, V, 1868; el-Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 23-24) Ümmî kelimesi doğrudan Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmediğine delalet etmemektedir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir: Hz. Peygamber, risaletle görevlendirilmeden önce okuma-yazma bilmiyordu ve hicretin ilk yıllarına kadar da okuma-yazma bilmediği bir gerçektir. Hicretin VI. senesinde Hudeybiye Antlaşmasında Hz. Peygamber'in, kendi ismini yazabilecek kadar okuma-yazmayı öğrenmiş olması muhtemeldir. Yani onun vefatına yakın okur-yazar denemeyecek derecede okuma-yazmayı bir miktar öğrendiği doğrudur. (Bkz. Önkal, Ahmet, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *SÜİFD*, Yıl: 1986, sy. 2, s. 249-262.) Araplara ümmî denmesi, onların okuma yazma bilmemelerin değil, puta tapmalarından dolayıdır, diyenler de vardır. (Şâhîn, Abdussabûr, *Târîhu'l-Kur'ân*, yy. 1414/1994, s. 134). Biz de Hz. Peygamber'in tamamen değil, okur-yazar denemeyecek kadar okuma yazma bildiği kanaatindeyiz.

ait işlerinde kullanmak üzere bazı kâtipler edinmişti. Tarihçiler, eserlerinde kâtiplik yani sekreterlik müessesesi hakkında tafsilatlı bilgiler sunmuşlardır.² Bu kâtipler arasında Hz. Peygamber'in mektuplarını, antlaşmalarını, savaş ve barışla ilgili yazışmalarını, akit ve borçlarını, savaş ganimetlerini ve toprak paylaşımıyla ilgili hususları yazan özel kâtiplerini zikredip bunlarla ilgili detaylı bilgiler vermişlerdir.³ Mesela, Belâzûrî (ö. 279/892), Kettânî (ö. 1962) ve A'zamî eserlerinde bunlar hakkında en geniş malumatı veren müelliflerdir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Belâzûrî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eseri, yaptıkları iş açısından kâtipleri kategorilere ayıran ilk eserdir.

Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in kendisine gelen vahiyleri yazdırmak için kâtipler edindiği⁴ ve bunlara özel bir yer tahsis ettiği de zikredilmektedir.⁵ Vahiy kâtipliği ile ilgili olarak burada ele alınması gereken ilk mesele, bu işi yapanların bunu kendi istekleri ile özel Mushaf edinmek amacıyla mı yaptıkları yoksa Hz. Peygamber tarafından görevlendirildikleri için mi bu işi yaptıkları hususudur. Kaynaklarda bu konularla ilgili malumat yok denecek kadar azdır.⁶ Ancak vahiy yazanların başlangıçta bu işi kendi istekleri ile şahsi mushaf edinmek amacıyla yaptıkları söylenebilir. Zira özel mushaf sahibi olan sahabilere baktığımızda, bunların çoğunun aynı zamanda vahiy yazan kişiler olduklarını görürüz.⁷ İncelediğimiz kaynaklarda

² el-A'zamî, Muhammad Mustafa, *Küttâbu'n-Nebî*, Riyad 1401/1981, 21 vd.; Hamidullah, Muhammed, *Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi*, (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara 1967, s. 24.

³ el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Beyrut trs., I, 119-124; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, 21-22. Caetani ise Hz. Peygamber'in özel kâtiplerinin olmadığını ifade ederek, "Peygamber'in sâbit ve muayyen kâtipleri yoktu. *Ashâbn kâh birini kâh diğerini kâtip sıfatı ile istihdam etmek âdeti idi*", der. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Caetani, Leone, *İslâm Tarihi*, (Çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924-27, VII, 403.

⁴ Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, (Trc. Ahmed Serdaroğlu), Kahire 1975, s. 166; Sâlih, Subhi, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1965, s. 69-70; Kattân, Mennau'l-Halil, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, yy. 1378, s. 49.

⁵ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 22.

⁶ Bu konuda bkz. Aydın, Zeynel, *Kur'an'ın Yazılması ve Cem'i Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, (Dan: Mehmet Paçacı), Ankara 2002, s. VII; el-Fermâvî, Abdülhay Hüseyin, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhû*, Mekke 1425/2004, s. 92

⁷ Gelen vahiyleri yazarak kendine özel Mushaf'lar oluşturmuş Sahâbenin önde gelenleri arasında, Ubey b. Ka'b, İbn Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eşari, Mikdad b. Esved, Hz. Âişe, Ali

vahiy kâtiplerinin bir nüsha kendileri için bir nüsha da Hz. Peygamber için yazdıklarına dair herhangi bir bilgi ile karşılaşmadık.⁸ Diğer taraftan okuma yazma bilen hemen herkesin Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yaptığı da zikredilmektedir.⁹ Daha sonraları Hz. Peygamber bu vahiy kâtiplerinden bazılarını özel olarak bu iş için istihdam etmiş de olabilir. O takdirde bu yazılan belgelerin resmî bir arşivde saklanmış ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar derli toplu olarak bir yerde biriktirilmiş olması gerekirdi. Fakat Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber'in Kur'an bir yerde toplanmadan vefat ettiğini bildirmektedir.¹⁰ Şayet bunun aksi varit olmuş olsaydı, Zeyd b. Sâbit'in Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an parçalarını bazı şahısların yanında aramak yerine bu belgelere başvurması gerekirdi. Yine onun Hz. Ömer'le birlikte mescidin kapısına oturup insanlardan Kur'an'ın yazılı belgelerini iki şahitle beraber kendilerine getirilmesini beklememeleri gerekirdi. Hane-i Saadet'te veya başka bir yerde böyle bir terekenin varlığı da söz konusu edilmediğine göre,¹¹ vahiy yazan kâtiplerin bunları kişisel olarak vahyin yazılı belgelerine sahip olmak amacıyla yazdıklarını söyleyebiliriz. Ancak buradan Hz. Peygamber'in hiçbir şekilde özel vahiy kâtibi olmadığı şeklinde bir kanaate ulaşmak da mümkün değildir. Çünkü Hz. Peygamber kendisine bir vahiy geldiğinde, kâtiplerinden birini çağırır ve

b. Ebî Tâlib, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osmân, Hz. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Fatıma, Hafsa vb. sayılabilir. es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Kurtuba trs. s. 50-88.

⁸ Ancak Salih Muhammed, herhangi bir kaynak belirtmeden Sahabenin yazmış olduğu vahiyleri kendileri için yazdığını kaydeder. Atıyye, Salih Muhammed Salih, *Resmu'l-Mushaf İhsâun ve Dirâsetun*, Trablus 1430/2001, s. 26. Eşref Muhammed de vahiy kâtiplerinin Peygamber'in huzurunda bir nüsha kendileri için bir nüsha da Peygamber için yazdıklarını ifade eder. O da bu konuda herhangi bir kaynak belirtmez. Tal'at, Eşref Muhammed Fuad, *Sefru'l-Âlemîn fi İzâhi ve Tahrîri ve Tahbîri Semîri't-Tâlibîn fi Resm ve Zabti'l-Kitâbi'l-Mübîn*, Mısır 2006, s. 18.

⁹ Akdemir, Sâlih, "Kur'an'ın Toplanması ve Kıraatı Meselesi", *I. Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler*, 1-3 Nisan 1994, Ankara 1994; *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Ankara 1989, s. 66.

¹⁰ es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 2007, s. 153.

¹¹ Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İskenderiyye, yy. trs. s. 131. Ancak Subhi Salih herhangi bir kaynak belirtmeden, yazılan vahiylerin Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiğini ifade eder. Sâlih, *Mebâhîs*, s. 73.

“Bu âyetleri falan sûrenin falan yerine koy” şeklinde talimat verirdi.¹² Bu da onun özel vahiy kâtipleri olduğunun somut bir göstergesidir. Şunu hemen ifade edelim ki, “Bu âyetleri falan sûrenin falan yerine koy” şeklindeki talimatlar, Hz. Peygamber’in kendisine gelen vahyi yazdırmakla kalmadığı, aynı zamanda âyetleri sûrelerdeki yerlerine yerleştirdiğinin de bir göstergesidir.

Hemen hemen üçte ikisi Mekke’de nazil olan Kur’an’ın yazıyla tespit edilmesi, hicretten önce Mekke döneminde iken başlamıştı.¹³ Mesela, Batılı oryantalistlerden Buhl, Peygamber’in, düşmanlarına meydan okuyup, kendi surelerine benzer on sure yazmalarını istemesini¹⁴ ve önce gelen bazı âyetlerin nesh ve ilga edilmesini vahiylerin o dönemde yazıldığına bir göstergesi olarak kabul eder ve “zira bu âyetler yalnız şifahi olarak nakledilmiş olsa idi, nesh keyfiyeti zaruri olmazdı” der.¹⁵ Durum böyle olmasına rağmen, bazı çağdaş batılı yazarların eserlerinde, bu dönemdeki yazım işinin resmî bir mahiyet taşımasının mümkün olmadığını dile getirmeleri oldukça ilginçtir.¹⁶

Medine dönemine gelindiğinde durum değişmiştir. Burada öncelikle şunu belirtmek gerekir: Devlet olmanın verdiği avantajlardan yararlanma imkânı, yazı kültürü ile tanışmış olma ve yazı malzemesine sahip olan Yahudilerle kurulan ilişkiler, Medine döneminde yazım faaliyetini hızlandırmış ve yazım işi orada Ensâr ve Muhacir tarafından daha sistemli ve düzenli bir şekilde yapılmaya başlamıştır.¹⁷

Sonuç olarak, Mekke döneminde vahiylerin yazılmaya başladığını ancak ne şekilde yazıldığına tam olarak bilinmediğini, yazım işinin Medi-

¹² el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul 1401/1981, “Fedâ’ilü’l-Kur’ân”, 4, VI, 99-100; “Tefsîr”, 18, V, 182-183

¹³ Ersöz, İsmet, *Kur’an Tarihi*, İstanbul 1996, s. 86.

¹⁴ Hûd 11/13: (قُلْ فَاتُوا بَعْشَرَ سَوْءًا مِّثْلَهُ)

¹⁵ Frantz, Buhl, “Kur’an”, *İA*, İstanbul 1967, VI, 1000.

¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Draz, Muhammed, *Kur’ân’a Giriş*, (Çev. Sâlih Akdemir), Ankara 2000, s. 31; Tahhân, İsmâîl Ahmed, *Târîhu’l-Kur’ân, Beyne Tesâhuli’l-Müslimîn ve Şübühâtü’l-Müşteşrikîn*, yy. 1984, s. 271.

¹⁷ Belâzurî, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd, *Futûhu’l-Buldân*, (Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Kahire 1350/1932, s. 458.

ne'ye oranla daha yavaş ve düzensiz yürüdüğünü, surelerin üçte ikisi burada nazil olmasına rağmen biraz sonra üzerinde durulacağı üzere konuyla ilgili olarak sadece Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Halid b. Saîd'in isimlerinin zikredildiğini ve bu işin başka kimler tarafından yapıldığının tespit edilemediğini söyleyebiliriz. Bu dönemdeki kâtiplerin bunu özel olarak kendileri adına mı yoksa Hz. Peygamber adına mı yaptıklarını tarihi verilerden istifade ile açıklığa kavuşturmamız mümkün değildir. Vahyin sistimli ve kurumsal bir amaç doğrultusunda yazılmasına ise Medine döneminde geçilmiş ve bu kurum, dönemin ortalarına doğru daha sistematik bir hale gelmiştir diyebiliriz.

2. Vahiy Kâtipleri

Hz. Peygamber'in kendisi okuma yazma bilmediği için özel yazışmalarını ve vahiylerini yazdırmakta kullandığı bazı kâtipleri vardı. Kur'an'ın yazım konusunda ihtisas sahibi olanlara vahiy kâtibi denilmiştir.¹⁸ İslâm ve özellikle de Kur'an tarihine dair yazılan eserleri incelediğimizde "Vahiy Kâtipleri" veya "Vahiy Yazarlar" gibi başlıklar altında birtakım isimlerin yer aldığını görürüz.¹⁹ Biz burada vahiy kâtiplerinin sayısı, isimleri ve vahyi en çok kimlerin yazdığı gibi hususlarda bilgi vermeye çalışacağız.

İlgili literatürü incelediğimizde, özellikle İslâm tarihine dair eser yazan bazı yazarların, "Hz. Peygamber'in Kâtipleri" başlığı altında bazı isimlere yer verdiğini görürken,²⁰ Kur'an tarihi ile ilgili eser yazan bazı yazarların da bunu özelleştirerek "Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri" şeklinde bir

¹⁸ ed-Düleymi, Ekrem Abd Halife, *Cemu'l-Kur'an: Dirâse Tahliliyye li Merviyâtihî*, Beyrut 1427/2006, s. 39.

¹⁹ İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferid*, Beyrut trs., IV, 215; el-Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Âbdûs, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulfâfîz Şelebî), Mısır 1401/1980, s. 12; İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Heyet), Beyrut 1409/1988, V, 295; ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Şemsuddîn), Beyrut 1409/1988, I, 369.

²⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *Cevâmiû's-Sîre ve Hamsu Resâili Uhrâ* (Thk. İhsan Abbas, Nasîruddîn el-Esed, Ahmed Muhammed Şakir), Mısır trs. Bu eserde yer alan başlıklardan biri de 'Resûlullah (a.s.)'ın Kâtipleri' dir. Bkz. s. 26-27.

ayırma gittikleri dikkatimizi çekmektedir.²¹ Ancak sonuçta her iki grupta yer alan isimlerin çoğunun müşterek olduğuna şahit oluruz. Bu da bizi, ilk etapta Hz. Peygamber'in kâtipleri arasında herhangi bir ayırım yapmayıp, vahiy ve diğer resmî evrakların yazımını belli şahıslara tahsis etmediği gibi bir düşüncesine sevk etmektedir. Durum ne olursa olsun, Hz. Peygamber'in sayıları yirmi dört ile kırk üç arasında değişen kâtipleri olduğu neredeyse bu konuda yazılan çoğu eserin ittifak ettiği bir husustur.²²

Hz. Peygamber'in genel kâtiplerinin ve vahiy kâtiplerinin sayısı konusunda tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda üzerinde ittifak sağlanmış herhangi bir rakam yoktur. Ancak Eşref Muhammed Fuâd *Sefîru'l-Âlemîn* adlı eserinde, vahiy kâtiplerinin on dört kişi olduğu söyler ve bunların isimlerini zikreder.²³ Hamîdullah, kâtiplik işinde daimi ya da ara sıra vazife yapan kırk üç sahâbenin isminin zikredildiğini kaydeder. Bunlardan bazılarının hususi olarak, yeni nazil olan Kur'an âyetlerinin yazılmasında görevlendirildiğini, bazılarının resmî mektup müsveddelerinin Hz. Peygamber'in onayına sunulmak üzere hazırlanmasında, devlet gelirlerinin hesabının tutulmasında, harp ganimet ve kazançlarının tespit ve dağıtımında istihdam edildiğini, bazılarının muhaberâtla meşgul olduklarını ve bazıların da mahsulleri kaydettiklerini belirtir.²⁴ Mesela, Huseyn b. Numeyr ile

²¹ Meselâ, *'Fedâilü'l-Kur'ân'* adlı eserin yazarı İbn Kesîr, kitabının 27-36. sayfaları arasında *"Peygamber (s.a.v)'in Kâtipleri"* başlığına tahsis etmiştir. Bkz. İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, (Trc. Mehmet Sofuoğlu *"Kur'ân'ın Faziletleri"*, İstanbul 1978), Beyrut trs. Ayrıca bkz. ez-Zencânî, Ebû Abdillâh, *Târîhu'l-Kur'ân*, Kahire 1354/1935, s. 20-21.

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Belâzürî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (I, Thk. Muhammed Hamidullah, Mısır trs.; V, nşr. S.D.F. Goitein, Kudüs 1936), I, 531-532; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, (Thk. Rûhiyye en-Nehhâs), Dimaşk 1404/1984, II, 331-346; Halebî, Ali b. Burhâneddîn, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn), Mısır 1384/1964, III, 422; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I, 115-117; Hamidullah, *Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi*, s. 27; ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 20; Okiç, Tayyip, *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul 1995, s. 91; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 119; Ebu'l-Vefâ Nasr el-Vefai Hürmî, *el-Metâliu'n-Nasriyyetü'l-Metâbiu'l-Misriyye fî Usûli'l-Hatiyyetü'l-Mertebiyye*, Kahire 1304/1887, s. 14.

²³ Tal'at, *Sefîru'l-Âlemîn*, s. 17.

²⁴ Hamidullah, *Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi*, s. 27.

Muğire b. Şu'be'nin Hz. Peygamber'in ihtiyacı olan şeyleri, bir başka rivayette borç ve muamelata dair evraklarını,²⁵ Abdullah b. Erkam ve Â'lâ b. Ukbe'nin borçlarını ve muâmelata dair işlerini, Zübeyr b. Avvâm ve Cuheyem b. es-Salt'ın sadaka mallarını, Huzeyfe b. el-Yemân'ın zekât gelirlerini, Muaykib b. Fâtıma'nın ganimetleri²⁶ ve Şurahbil b. Hasene'nin de kralara gönderilen mektuplarını yazdığı aktarılmaktadır.²⁷

Bazı âlimlere göre Hz. Peygamber'in yirmi altı tane kâtibi vardı. Ali b. Burhâneddîn el-Halebî (ö. 1044/1635), bu sayının kırk iki olduğunu söyler.²⁸ *Muhtasar Tarihu Dımaşk* adlı eserde Hz. Peygamber'in yirmi dört kâtibinin ismi, biyografileri ve kâtiplik yaptıkları hususlar anlatılmıştır.²⁹ Bu sayı Âmiri'ye göre yirmi beş, Kurtubî'ye göre yirmi altı, Nureddin eş-Şebrâmellisî'ye göre kırk, el-Halebî, Abdussabur Şahin, Şerafettin Yaltkaya ve Zencânî'ye göre kırk üçtür.³⁰ Tayyip Okıç ise, en sahih rivayetlerden hareketle bu sayının yirmi dokuz olduğunu söyler.³¹

Biz, konunun daha iyi anlaşılması için vahyin yazımını Mekke ve Medine dönemi olmak üzere iki kategoride ele almak istiyoruz.

a. Mekke Dönemi

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda görebildiğimiz kadarıyla Mekke'de vahiy yazarlardan başlıcaları şunlardır:

aa. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656)

Mekke'de iken Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapan ve vahiy yazarlar arasında ismi en çok zikredilen ilk Kureyşli kişi Ebû Yahyâ Abdullah b.

²⁵ ed-Düleymi, *Cemu'l-Kur'an*, s. 41.

²⁶ el-Askerî, Seyyid Murtazâ, *el-Kur'an-ı Kerim ve Rivâyâtü'l-Medraseteyn*, Beyrut 1415/1995, s. 209.

²⁷ ed-Düleymi, *Cemu'l-Kur'an*, s. 41.

²⁸ Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422.

²⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dımaşk*, II, 331-346.

³⁰ ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 20; Şahin, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 119. Ayrıca bkz. Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115-117; Şerefeddin Yaltkaya, *Tarih-i Kur'an-ı Kerim*, Maarif Kütaphanesi, İstanbul 1332, s. 17.

³¹ Okıç, *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 91.

Sa'd b. Ebî Serh el-Âmirî' dir.³² Bu şahıs hakkında kaynaklarda gerek lehinde ve gerekse aleyhinde çok farklı bilgiler yer aldığı için³³ biz burada onun hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Künyesi Ebû Yahyâ'dır.³⁴ Ne zaman Müslüman olduğu ihtilafıdır.³⁵ İbn Sa'd, onun ilk Müslümanlardan olduğunu, ancak Medine'den Mekke'ye mürted olarak geri döndüğünü söylerken³⁶ İbn Abdilber, onun Mekke fethinden önce Müslüman olup Medine'ye hicret ettiğini kaydeder.³⁷ Peygamberimiz kendisine vahyedilen Mü'minûn 23/12-14. âyetleri yazmasını ona emir buyurunca o "Eğer Muhammed kendisine vahyedilen bir Nebi ise, işte ben de kendisine vahiy gelen bir peygamberim" dedi ve dinden dönerek Mekke'ye kaçtı.³⁸ O irtidat edip Mekke müşriklerinin yanına gittiği için Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber onun öldürülmesini emredince o da süt kardeşi³⁹ olan Hz. Osman'a sığınmıştı.⁴⁰ Sonradan pişmanlık duyduğunu bildirdi ve affedilmesi için Hz. Osman'ın Hz. Peygamber nezdinde aracı olmasını istedi.⁴¹ Hz. Peygamber, Hz. Osman'ın ricası üzerine, kısa bir tereddütten sonra Abdullah'ı

³² Yakûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Târîh*, Beyrut trs., II, 80; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed, *el-İstî'âb fî Mâ'rifeti'l-Ashâb*, (Thk. Ali Muhammed Bicâvî), Kahire trs. I, 69; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, II, 331; Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî*, Beyrut trs., VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; el-Aynî, Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut trs. XX, 20; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70; Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'ân Nedir*, Ankara 1967, s. 40-41.

³³ Mesela, Salih Muhammed Salih Atıyye, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in dışındaki vahiy kâtiplerinin sahabenin en önde gelen değerli kişiler olduğunu söylerken bunun hakkında aynı şeyleri söylemez. Bkz. Atıyye, *Resmu'l-Mushaf*, s. 25.

³⁴ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 918.

³⁵ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 84.

³⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1377/1957, VII, 496-497; ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî el-Mâlikî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniyye*, Bulak 1291, III, 373.

³⁷ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 918. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerîm b. Abdilvahid eş-Şeybânî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Mâ'rifeti's-Sahâbe*, yy. 1280, III, 173.

³⁸ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf*, Beyrut 2009, s. 705.

³⁹ Onun annesi Hz. Osman'ı emzirdiği için bunlar süt kardeşi olarak kabul edilmektedirler.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 173; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 918-920.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 141.

affedip bi'atını kabul etti.⁴² O, fetihten sonra tekrar Müslüman oldu ve h. 36-37/656-657 yılında, 57 veya 59 yaşında secde halindeyken vefat etti.⁴³ Ancak babası Sa'd, münafıklardandı.⁴⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere kaynaklarda bu şahısla ilgili olarak olumsuz bir imaj uyandıran bazı bilgilerle karşılaşılmaktadır. Şöyle ki, onun irtidat etmeden önce de vahiyleri yazdığı⁴⁵ ve Hz. Peygamber'in kendisine yazdırdığı âyetlerde bazı tasarrufla bulunduğu ve 'Peygamber'e gele-nin aynısı bana da geldi' dediği nakledilir.⁴⁶ Meselâ, bir rivayette kendisinin şöyle dediği aktarılır:

"Bir defasında Hz. Peygamber bana (عزيز حكيم) yazdırdı, ben (عليم حكيم) ya-zayım mı dedim, o da 'dilediğin gibi yaz, hepsi de doğrudur' dedi. Bunun üze-rine (وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا): 'Allah'a yalan uydurandan daha zalim kim olabilir' âyeti nazil oldu".⁴⁷

194 A'zamî, bu ve benzeri rivayetlerin isnadı olmadığı için sahih addedi-
OMÜİFD lemeyeceğini, bunların Abdullah b. Sa'd'a nispetinin uydurma olduğunu ve ona düşman olanlar tarafından bunların uydurulmuş olabileceğini,⁴⁸ bu rivayetleri daha sonra gelen âlimlerin aynen rivayet ettiğini ancak onun

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 496-497.

⁴³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut trs., III, 173; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 918-920; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şem-suddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1405/1985, III, 33-35; İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Thk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz), Beyrut 1411/1990, X, 27; ez-Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniyye*, III, 373; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403. Daha geniş bilgi için bkz. Fayda, Mustafâ, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *DİA*, İstanbul 1998, I, 130-131. İbn Hacer onun h. 59'da vefat ettiğini kaydeder. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1971, IV, 109-111.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, (Thk. Servet Ukkâşe; Trc. Hasan Ege, "Nebiler ve Sahâbilerin Sireti", İstanbul ts), Kahire trs. s. 300-301.

⁴⁵ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 85.

⁴⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 532.

⁴⁷ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 918-920.

⁴⁸ A'zamî bu rivayetlerin Hz. Osman ve taraftarlarına düşman olan Şî İbn Kelbî tarafın-dan uydurulduğunu kaydeder. Bkz. el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 89.

irtidat etme hadisesinin doğru olduğunu ifade eder.⁴⁹ Biz de bu rivayette zikredilen şahsın, Hz. Peygamber'e onun söylediğinden farklı bir şekilde yazıp yazamayacağını sorması üzerine, Hz. Peygamber'in de ona dilediği şekilde yazabileceğiyle ilgili ruhsat vermesi şeklinde geçen bilgilerin güvenilirliği konusunda bazı tereddütlere sahip olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Şayet ona ruhsat verildi ise bu şekilde farklı yazım konusunda sınır ne olacak, mânayı bozmadıktan sonra isteyen dilediği gibi yazabilecek mi? Eğer böyle bir müsaadeden söz edilirse hangi lafzın asıl Kur'an metni olduğu konusunda bir kargaşa ortaya çıkmaz mı? Diğer taraftan, kendi isminin dahi farklı yazılmasına müsaade etmeyen bir Peygamber kendisine indirilen vahyin, indirildiğinden farklı bir şekilde yazılmasına nasıl müsaade edebilir? Bu sebepten dolayı vb. rivayetler konusunda daha hassas davranılması ve bunların daha titiz bir şekilde tahlilden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

ab. Halid b. Saîd (ö. 14/635)

Mekke döneminde vahiy yazan kâtiplerden bir diğeri olan Halid b. Saîd b. el-Âs⁵⁰ ilk Müslümanlar arasında yer alır.⁵¹ A'zamî, Halid'in Mekke'de Habeşistan'a hicret etmeden, özellikle Rasûlullah ile beraber bulunduğu dönemde Kur'an'ı yazmış olabileceğini ve onun Medine'ye hicret ettikten sonra da Rasûlullah'ın bazı mektuplarını yazdığını ifade eder.⁵² Taberî de, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Halid b. Saîd'in, Hz. Peygamber'in ihtiyacı durumunda yazdıklarını kaydeder.⁵³ Halid b. Saîd'in, Hz. Peygamber'in hu-

⁴⁹ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 87.

⁵⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, I, 532; et-Taberî, *Târihu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdірabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Hazm, *Cevamiû's-Sire*, s. 26; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; Heysemî, Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Beyrut 1967, I, 153; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Şâhîn, *Târihu'l-Kur'ân*, s. 119.

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 94; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 298.

⁵² el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 58.

⁵³ et-Taberî, *Târihu'l-Ümem*, VI, 179. Ayrıca bkz. İbn Abdірabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215.

zurunda kendisine verilen talimatlar doğrultusunda onun kâtipliğini yaptığı da aktarılmaktadır.⁵⁴

b. Medine Dönemi

Medine dönemine gelindiğinde ise vahyi ilk defa yazan kişi olduğundan dolayı Ubey b. Ka'b'dan, daha sonra ismi en çok zikredilen kişi olarak Zeyd b. Sâbit'ten ve son olarak da Muâviye b. Ebî Süfyân'dan bahsedildiği dikkatlerimizi çekmektedir. Şunu hemen belirtelim ki bu vahiy kâtipleri sürekli olarak vahiy yazmakla meşgul olmuyorlardı. Bu işi dönüşümlü olarak yapıyorlardı.⁵⁵ Biz şimdi bunlar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

ba. Ubey b. Ka'b (ö. 33/653)

Medine'de Hz. Peygamber'in Ensârdan ilk defa vahyini yazan kişidir, en çok vahiy yazanlar arasında yer almıştır.⁵⁶ Neccâr soyundandır. Künyesi Ebu'l-Munzir'dir. İslâm öncesi dönemde yazı bilgisiyle ön plana çıkmış olan Ubey, cahiliye döneminde çok az kişinin bildiği Arap yazısını yazmış,⁵⁷ daha sonra bu yazı bilgisindeki liyakatinden ve çalışkanlığından dolayı Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmıştır.⁵⁸ Ne zaman doğduğu, İslâm'dan önceki hayatı ve inancı hususunda kaynaklarda tam olarak bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹ Ubey, Bedir ve Uhud Savaşı'na katılmıştır.⁶⁰ Hz. Peygamber Ubey'i, Saîd b. Amr b. Nüfeyl ile kardeş ilan etmiştir.⁶¹

⁵⁴ el-Askerî, *el-Kur'ânü'l-Kerîm ve Rivâyâtü'l-Medraseteyn*, s. 209.

⁵⁵ ed-Düleymi, *Cemu'l-Kur'ân*, s. 42.

⁵⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, I, 531; et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 68; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dımaşk*, II, 331; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 296; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403.

⁵⁷ Muhammed b. Sa'd bu konuda şöyle der: "Ubey İslâmdan önce cahiliye döneminde de yazıyordu. Bu dönemde Araplar arasında yazma işi yaygın değildi. Ubey, İslam geldikten sonra Hz. Peygamber'in vahyini yazmaya başladı". İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dımaşk*, II, 331.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 261. Ayrıca bkz. Yakûbî, *Târîh*, II, 80; et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Hazm, *Cevamiû's-Sîre*, s. 26; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dımaşk*, II, 331; İbn Hacer, *Fet-hu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Sâlih, *Mebâhîs*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41.

⁵⁹ Atik, M. Kemal, "Ubey b. Ka'b ve Kıraat İlmindeki Yeri", *EÜİFD*, 1987, sy. 4, s. 150.

Zeyd b. Sâbit' den önce ve daha sonra kendisiyle beraber Hz. Peygamber'in vahyini yazanlar arasında zikredilen Ubey, aynı zamanda Hz. Peygamber'in mektuplarını da yazmıştır. O olmadığına Hz. Peygamber, Zeyd b. Sâbit'i çağırır ve o da gelip vahyi yazardı.⁶² Muhammed b. Seleme el-Kudaî (ö. 454/1062)'den naklen Kettânî, Hz. Peygamber'in vahyini Hz. Osman ile Hz. Ali'nin, bunlar olmadığı zamanlarda ise, Ubey ile Zeyd b. Sâbit'in yazdığını söyler.⁶³ Ayrıca Ubey ve Zeyd b. Sâbit'in, vahyi Hz. Peygamber'in huzurunda yazdıkları kaydedilmektedir.⁶⁴

Ölüm tarihi ihtilafli olan Ubey'in, Hz. Ömer döneminde h. 19, 20, 22, 23'de ya da Hz. Osman zamanında h. 32/652'de vefat ettiği söylenir.⁶⁵ Ali b. el-Medenî ise, Ubey, İbn Abbas ve Ebû Süfyân İbn Harb'in aynı yıl, Hz. Osman'ın hilafetinin başlangıcında vefat ettiklerini söyler.⁶⁶

bb. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)

Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı hıfzedenler arasında yer alan⁶⁷ Zeyd b. Sâbit Sahâbe-i Kiram arasında Kur'ân okutmakla meşhur olan yedi Sahâbîden birisidir.⁶⁸ Kendisi, hicretten sonra Müslüman olmuştur. Rivayetlere göre Hz. Peygamber'e bir vahiy geldiğinde o, Zeyd b. Sâbit'i çağırır,

197

OMÜİFD

⁶⁰ Nöldeke, Theodor-Schwally, Friedrich, *Kur'ân Tarihi*, (Çev. Muammer Sencer), yy. 1970, s. 35-36.

⁶¹ Muhammedî, Ebu'l-Fadl Mir, *Buhûs fî Târihi'l-Kur'ân ve Ulûmuhû*, Beyrut 1980, s. 116.

⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 531; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403.

⁶³ et-Taberî, *Târihu'l-Ümem*, VI, 179; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I, 114-115.

⁶⁴ et-Taberî, *Târihu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 68; Kastallani, *İrşâdü's-Sârî*, VII, 450.

⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 261. İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, II, 563. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 184.

⁶⁶ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 353-355, 500; VII, 161; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 458; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 49, 50; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut 1376, I, 17; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 16.

⁶⁷ Bu konuda Katâde şunu rivayet eder: Enes b. Mâlik (r.a.)'e: "Nebî zamanında Kur'ân'ı hıfzedenler kimlerdir?" diye sordum. O da: Onlar şu dört kişidir, hepsi de Ensar'dandır: Übey b. Kâ'b. Mu'âz b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebû Zeyd". Buhârî, *Sahîh*, VI, 103.

⁶⁸ Bu konuda meşhur olanlardan bazıları şunlardır: Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî. İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul 1995, s. 156.

kendisine gelen vahyi yazmasını emreder ve vahyin nereye konulacağını ona söylerdi. Sonra yazdıklarını kendisine okumasını emreder ve hataları derhal düzeltirdi.⁶⁹ Bir rivayet göre Zeyd b. Sâbit ve Muâviye b. Ebî Süfyân, Hz. Peygamber'in vahiylerini yazmak için yanında en çok bulunan sahâbilerdendir. Bunların vahiy yazmaktan başka işlerinin olmadığı aktarılır.⁷⁰ Hz. Ebû Bekir'in Zeyd b. Sâbit hakkında söylemiş olduğu "...*Sen genç ve akıllı birisin, biz seni hiçbir kusurla ithâm etmiyoruz. Sen Resûlullah'ın vahyini yazıyordun. Kur'an'ı araştır ve onu bir araya topl...*"⁷¹ ifadeleri Zeyd'in bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda vahiy yazdığını gösterir. Zeyd b. Sâbit, Medine'de vahiy kâtipleri içerisinde vahyi en çok yazan kişi olarak tanınır ve Hz. Peygamber'e düşkünlüğü ile bilinirdi. Çok yazdığından dolayı tarihi kaynaklarımızda vahiy kâtibi denilince akla Zeyd b. Sâbit gelir ve "kâtip" sıfatı genellikle Zeyd b. Sâbit için kullanılır.⁷² Zeyd b. Sâbit "kâtip" olarak nitelendiği için, Hz. Peygamber'in resmî mahiyetteki tek kâtibinin Zeyd b. Sâbit olduğunu, onun dışındaki vahiy yazarların ise, özel mushaf sahibi sahâbiler olduğunu ifade edenler de vardır.⁷³ Ancak bize göre Hz. Peygamber'in resmî mahiyetteki tek kâtibi, Zeyd b. Sâbit değildir. Bunun dışında da resmî kâtipleri vardır. Bunlar arasında en faal olanı ve en çok yazanı Zeyd b. Sâbit olduğu için onun ismi ön plana çıkmış, âdetâ kâtiplik

⁶⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 3.

⁷⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *Cevamiû's-Sîre*, s. 27; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423. Ayrıca bkz. Yakûbî, *Târîh*, II, 80; et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, II, 331; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I, 153; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 40-41; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 119.

⁷¹ el-Buhârî, "Fedâ'ilü'l-Kur'an", 3, VI, 98. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Fedâ'ilü'l-Kur'an*, (Nşr. Mervân el-Atiyye, Muhsin Harâbe, Vefâ Takiyyuddîn), Beyrut 1415/1995, s. 281; Jeffery, Arthur, *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mukaddimetü Kitâbü'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atiyye li Tefsîrihi'l-Müsemmâ "el-Câmiu'l-Muharrer, Kahire 1954, s. 17-18.

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallani, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450.

⁷³ Keleş, Ahmet, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi, Kur'an Âyetlerinin Tevkîfliği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'an İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar* (2001), c. XIV, sy. 1, s. 108.

vasfı onunla özdeşleşmiş ve daha sonra Hulafa-i Raşidin dönemindeki yazım işinde de bu şahıs görevlendirilmiştir.

bc. Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)

602 veya 603 yılında Mekke'de doğmuştur. Rasûlullah'ın peygamberliğini ilan etmesinden sonra Kureyş'in diğer ileri gelenleriyle birlikte İslâm'a cephe alan ve Bedir Savaşı'nın ardından üstlendiği Mekke liderliğini şehrin fethine kadar sürdüren babasının gözetiminde bir şehzade gibi büyümüş ve onunla birlikte fetih sırasında Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'e kâtiplik yapmıştır.⁷⁴ Muâviye, 60/680 yılının Receb ayında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Hz. Peygamber'den 163 hadis rivayet etmiş, bunlardan dördü Buhârî ve Müslim'de beşi yalnız Buhârî'de, dördü sadece Müslim'de yer almıştır.⁷⁵

Kaynaklar Muaviye'nin kâtiplik yaptığı konusunda müttefiktirler. Ancak Muâviye'nin yapmış olduğu kâtipliğin niteliği hususunda ise rivayetlerdeki bilgiler farklılık arz etmektedir.⁷⁶ Ayrıca onun vahiy kâtipliği yaptığı ve Hz. Peygamber'den kıraat aldığı konusunda da ihtilaf vardır.⁷⁷ Diğer taraftan bazı rivayetlerde ise onun sadece vahiy kâtibi olduğu aktarılmaktadır.⁷⁸ Biz vahiy kâtibi olarak onun hangi metinleri yazdığı konusunda Âyetü'l-Kürsî'den başka herhangi bir âyet veya sûreyi yazdığı bilgisiyle karşılaşmadık.⁷⁹ Ancak hicretin ilk yıllarında, henüz Muâviye'nin Müslü-

⁷⁴ Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Uşfurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (Thk. Suheyl Zekkâr,) yy., 1967, s. 77; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 349; İbn Hazm, *Cevamiû's-Sire*, s. 26; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; Heysemî, *Mecma'uz-Zevâ'id*, I, 153; Halebî, *es-Siretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Sâlih, *Mebâhîs*, s. 69-70; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403.

⁷⁵ Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebî Süfyân", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 332-334; Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara 1993, s. 9-25.

⁷⁶ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara 2001, s. 46.

⁷⁷ Muhammedî, *Buhûs*, s. 121.

⁷⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 307.

⁷⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 129.

man olmasından önce nazil olan⁸⁰ bu âyeti onun yazmasına imkân ve ihtimal olmadığını burada belirtmek gerekir.⁸¹ Taberî ve Cehşiyârî (ö. 331/942) de onun vahiy yazma görevinin dışında diğer yazışmalarda istihdam edildiğini vurgulamaktadırlar.⁸²

Sonuç olarak, Muâviye'nin kâtiplik yaptığını, ancak onun Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini de ifa ettiği konusundaki rivayetlere ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini söyleyebiliriz. Çünkü onun Müslüman olduktan sonraki kısa bir dönemde hangi vahiyleri yazdığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiyle karşılaşmamaktadır.

Burada son olarak özellikle Şîî kaynaklarda vahiy kâtibi olarak ismi ilk sırada geçtiği için Hz. Ali'nin kâtipliğinden de bahsetmek istiyoruz.

bd. Hz. Ali (ö. 40/661)

Şia'ya göre vahiy kâtipleri içerisinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanından hiçbir zaman ayrılmayan ve en çok vahiy yazan kişiler Zeyd b. Sâbit ve Ali b. Ebî Tâlib'dir.⁸³ Ebü'l-Fadl Mir Muhammedî, *Buhûsün fi Tarihi'l-Kur'ân ve Ulûmuh* adlı eserinde "Kimler Vahiy Kâtipliği Yapmıştır?" başlığı altında birinci sırada Hz. Ali'nin ismini verir. Daha sonra "kaynaklarda yer aldığına göre Ubey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Sâ'd. b. Ebî Serh, Muâviye b. Ebî Sufyân ve Osman b. Affân vahiy kâtipliği yapmıştır" der ve bunlardan ilk dördünün kesin olduğunu, son ikisinin ise vahiy kâtipliği yaptığına dair bir bilgi ile karşılaşmadığını ifade eder.⁸⁴

3. Hz. Peygamber'in Diğer Kâtipleri:

Taradığımız eserlerde gördüğümüz kadarıyla, Hz. Peygamber'in vahiyle-rini, şahsına ve devlete ait diğer yazışmalarını yapanların sayıları bir hayli

⁸⁰ İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülaziz Çanım), İstanbul 1984, I, 55.

⁸¹ Bu konuda bkz. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, s. 46-47.

⁸² et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, VI, 179; el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ*, s. 12.

⁸³ ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 42.

⁸⁴ Muhammedî, *Buhûs*, s. 113-122.

fazladır. Bu kâtiplerin kimler olduğu konusunda kaynaklarda pek çok isim zikredilir. Ancak bunlar arasında şu kırk yedi isim öne çıkmaktadır:

1. Hz. Ebû Bekir, 2. Hz. Ömer, 3. Hz. Osman, 4. Hz. Ali,⁸⁵ 5. Es'ad b. Zürâre, 6. Ebû Eyyûb el-Ensârî,⁸⁶ 7. Ebû Süfyân, 8. Ebû Seleme,⁸⁷ 9. Erkam b. Ebi'l-Erkam,⁸⁸ 10. Evs b. Havlî, 11. Büreyde b. el-Hasib, 12. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe,⁸⁹ 13. Sâbit b. Kays,⁹⁰ 14. Ca'fer b. Ebî Tâlib, 15. Cehm b. Sa'd,⁹¹ 16. Cüheym b. es-Salt,⁹² 17. Hâtîb b. Amr,⁹³ 18. Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 59/678),⁹⁴ 19. Huseyn b. Numeyr,⁹⁵ 20. Hanzala b. er-Rabi' el-Esedî,⁹⁶ 21. Huvaytib b. Abdilzaza el-Âmiri (ö. 54/674),⁹⁷ 22. Halid b. Velîd (ö. 21/641),⁹⁸

⁸⁵ Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, II, 331; Heysemî, *Mecma'uz-Zevâ'id*, I, 153; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Siretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Sâlih, *Mebâhîs*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403. İbn Hazm, *Cevamiû's-Sîre*, s. 26; ez-Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniyye*, III, 361; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, 34-35, 98-99. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'e bazen kâtiplik yaptıkları konusunda bkz. et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 313.

⁸⁶ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 32-33.

⁸⁷ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 39-40.

⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 296; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 44.

⁸⁹ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 46-48.

⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 296; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 49.

⁹¹ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 49-50.

⁹² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 532; Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 51.

⁹³ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 52.

⁹⁴ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 54. İbn Abdilber, onun vefatı olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra h. 36 tarihini vermiştir. Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 335.

⁹⁵ Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferîd*, IV, 215-216; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 54.

⁹⁶ Bütün kâtiplerin vekili mesabesinde olan Hanzala, Kûfe'de Muaviye zamanında vefat etmiştir. Bkz. Yakûbî, *Târîh*, II, 80; et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Hazm, *Cevamiû's-Sîre*, s. 26; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 297; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 119.

⁹⁷ Huvaytib, 60 yaşında iken Mekke fethi günü Müslüman olmuştur. Bkz. ez-Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniyye*, III, 372; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 57.

⁹⁸ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, II, 331; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 298; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Siretü'l-Halebiyye*,

23. Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/657),⁹⁹ 24. Zeyd b. Erkâm (ö. 66 veya 68/685 veya 687),¹⁰⁰ 25. Sa'd b. er-Rabî' (ö. 12/625),¹⁰¹ 26. Sa'd b. Ubâde,¹⁰² 27. Şurahbil b. Hasene (ö. 18/639),¹⁰³ 28. Talha b. Ubeydillah (ö. 36/656),¹⁰⁴ 29. Âmir b. Fühayrâ,¹⁰⁵ 30. Abdullah b. Erkam ez-Zühri,¹⁰⁶ 31. Abdullah b. Ravâha (ö. 8/629),¹⁰⁷ 32. Abdullah b. Zeyd,¹⁰⁸ 33. Abdullah b. Ubey b. Selûl (ö. 12/633),¹⁰⁹ 34. A'la b. Ukbe,¹¹⁰ 35. A'la b. el-Hadramî,¹¹¹ 36. Amr b. el-Âs

III, 422-423; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 61.

⁹⁹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 299; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41.

¹⁰⁰ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 63.

¹⁰¹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 590; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 69.

¹⁰² el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 70-71.

¹⁰³ Hindiflerin Tâbihî kolundan olan Şurahbil b. Hasene, Kureyş'le antlaşmış bir kimsedir. Onun Kinde kabilesinden olduğu da rivayet edilmektedir. İlk Müslümanlardan ve Habeşistan'a hicret edenlerdendir. H. 18. senede Şam'da vefat etmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 532; Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, II, 331; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, 119; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 72.

¹⁰⁴ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 74.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 302; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 75.

¹⁰⁶ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; Heysemî, *Mecma'uz-Zevâ'id*, I, 153; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 115; Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 40-41; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 119. Abdullah b. Erkam'ın, Hz. Peygamber'in krallara ve başkalarına gönderdiği mektuplarını da yazdığı konusunda bkz. Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423. Bu, aynı zamanda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de kâtipliğini yapmış ve Hz. Osman'ın hilafeti zamanında vefat etmiştir. Bkz. el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 77.

¹⁰⁷ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 119.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 304; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 83.

¹⁰⁹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 423; Yâsîn, Muhammed Saîd, *el-Burhân alâ Selâmeti'l-Kur'ân mine'z-Ziyâde ve'n-Noksân*, Beyrut 1383/1964, s. 11-13; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 90.

¹¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, VI, 179; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215.

¹¹¹ A'la b. el-Hadramî, hicretin on dördüncü senesinde Basra'ya giderken yolda vefat etmiştir. Bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 532; et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 296; Kas-

(ö. 43/664),¹¹² 37. Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663),¹¹³ 38. Muaykib b. Ebî Fâtıma,¹¹⁴ 39. Muğire b. Şu'be (ö. 50/670),¹¹⁵ 40. Münzir b. Amr,¹¹⁶ 41. Yezid b. Ebî Süfyân,¹¹⁷ 42. Muaz b. Cebel (ö. 18/640),¹¹⁸ 43. Abdullah b. Amr b. el-As,¹¹⁹ 44. Saîd b. el-Âs,¹²⁰ 45. Sâbit b. Kays (ö. 12/633),¹²¹ 46. Ebân b. Saîd b. el-Âs,¹²² 47. Hassan b. Sâbit.¹²³

Ebu'l-Vefâ Nasr el-Vefai Hûrînî (ö. 1291/1874) *el-Metâliu'n-Nasriyyetü'l-Metâbiu'l-Mısıriyye fî Usûli'l-Hattiyetü'l-Mertebiyye* adlı eserinde sayıları bu kadar kalabalık olan kâtipler ile ilgili olarak, bunların hepsinin vahiy kâtibi olmadığını, bunlardan kâtipliğe en çok devam edenin hicretten sonra Zeyd

tallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 94.

¹¹² İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 100.

¹¹³ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 40-41; Yâsîn, *el-Burhân alâ Selâmeti'l-Kur'an mine'z-Ziyâde ve'n-Noksân*, s. 11-13; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 101.

¹¹⁴ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 119; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 106.

¹¹⁵ Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 308; Heysemî, *Mecma'uz-Zevâ'id*, I, 153; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422-423; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 108.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 418; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 109.

¹¹⁷ İbn Hazm, *Cevamiû's-Sîre*, s. 26; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 112.

¹¹⁸ Yakûbî, *Târîh*, II, 80; Buhl, "Kur'an", *İA*, VI, 1000-1001; el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 103.

¹¹⁹ el-A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 90-91.

¹²⁰ Yakûbî, *Târîh*, II, 80; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-216; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 119.

¹²¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 313; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70.

¹²² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 459; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 69; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dmaşk*, II, 331; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 295; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 27; Kastallânî, *İrşadu's-Sârî*, VII, 450; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 369; Caetani, *İslâm Tarihi*, VII, 403; Sâlih, *Mebâhis*, s. 69-70; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 40-41.

¹²³ Buhl, "Kur'an", VI, 1000-1001.

b. Sâbit, Mekke fethinden sonra ise Muâviye olduğunu kaydeder.¹²⁴ Ancak vahiy kâtipliği denilince aklımıza ilk sırada gelen isimlerden en önemlileri Ubey b. Kâb, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Ali b. Ebî Tâlib ve Osmân b. Affân'dır.¹²⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu isimlerden başka vahiy yazmış olması ihtimal dâhilinde olan daha pek çok sahâbînin var olduğu tespit edilebilir. Rivayet malzemesinin dikkatli bir şekilde taranması sonucunda, yukarıda isimleri zikredilen vahiy kâtiplerine yeni isimler de katılabilir. Yani vahiy katibi sıfatıyla vasıflanan başka isimlerle de karşılaşılabilir. Bu isimlerle ilgili benimsenen görüş, söz konusu şahıslardan bazılarını Hz. Peygamber'in vahyin yazımı için görevlendirdiği ve bunlardan "Vahiy Kâtipliği" kurulunu oluşturarak Kur'an vahyini yazdırdığı yönündedir.¹²⁶

Vahiy Kâtipliğinin Hz. Peygamber Sonrası Durumu

204 Vahiy kâtipliğinin Hz. Peygamber sonrası durumu denilince, aklımıza Hz. OMÜİFD Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemi gelmektedir. İlgili literatür incelenecek olursa bu dönemde bu işi resmî mahiyette yapan kişi olarak Zeyd b. Sâbit'in ismi ön plana çıkmaktadır. Hz. Peygamber ve daha sonra halifeler döneminde Medine'de de bu işin asıl sorumluluğunu o üstlendiği için vahiy katibi ile Zeyd b. Sâbit ismi neredeyse özdeş hale gelmiştir. Hâlbuki onun dışında da kâtiplik yapan ve vahiy yazan pek çok isim vardır.

Hz. Ebû Bekir zamanında yazım işini Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit yapıyordu. Abdullah b. Erkam ve Hanzala b. er-Rabi' de Hz. Ebû Bekir'in kâtipliğini yapmıştır. Hz. Ebû Bekir halife olunca Zeyd b. Sâbit'i çağırır ve ona:

¹²⁴ Ebu'l-Vefâ Nasr el-Vefai Hûrînî, *el-Metâliu'n-Nasriyyetü'l-Metâbiu'l-Mısriyye fi Usûli'l-Hatiyyetü'l-Mertebiyye*, Kahire 1304/1887, s. 14. Ayrıca bkz. Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I, 117.

¹²⁵ Elçin Memmedzade, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ömer Özsoy), Ankara 1999, s. 45-47

¹²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Elik, *Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine*, s. 178; Güneş, Arif, *Kur'an-ı Kerim'in Ortaya Çıkış Süreci*, Ankara 2000, s. 116-117.

-Sen genç ve akıllı birisin, seni Hz. Peygamber hakkında kötü bir şeyle itham edemeyiz, sen onun vahiylerini yazıyordun, Kur'an'ı araştır ve onu topla, diyerek¹²⁷ ona kâtiplik görevini tevdi etti.

Hz. Ömer zamanında yazım işinde görev alanlar ise şunlardır: Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Erkam, Abdullah b. Halef el-Huzai ve Ebû Talha (ö. 31/651).

Hz. Osman zamanında ise Mervân b. Hakem, Abdülmelik b. Mervân ve Abdullah b. Erkam bu görevi üstlenmiştir.

Hz. Ali zamanında ise Saîd b. Nemran el-Hemadâni ve Abdullah b. Cafer bu sorumluluğu yerine getirmişlerdir.¹²⁸

Bu şahıslardan bazılarının hangi konularda kâtiplik yaptıkları eserlerde kayıtlı olmasına rağmen, bazılarının ne konusunda kâtiplik yaptığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Biz bunların kendilerine tevdi edilen görevlerle beraber, vahiylerin tekrar yazımı ve düzenlenmesi konusunda kâtiplik yaptıkları kanaatindeyiz.

Sonuç

Vahiylerin Mekke döneminde iken yazılmaya başladığı ancak orada ne şekilde yazıldığı tam olarak bilinmemektedir.

Mekke'deki yazım işi Medine'ye oranla daha yavaş ve düzensiz yürümüştür.

Sûrelerin üçte ikisi burada nazil olmasına rağmen konuyla ilgili olarak sadece Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Halid b. Saîd'in isimleri zikredilmektedir. Bu da bize bu işin orada başka kimler tarafından yapıldığının tam olarak tespit edilemediğini göstermektedir.

Mekke döneminin ilk vahiy kâtibi Kureyşli Abdullah b. Sâd b. Ebî Serh'tir. Ancak kaynaklarda bu şahısla ilgili olarak olumsuz izlenim bira-

¹²⁷ Ebû Ubeyd, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, s. 281; el-Buhârî, "Fedâ'ilü'l-Kur'ân", 3, VI, 98; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 217.

¹²⁸ Bu kâtiplerin kimler olduğu ve faziletleri konusunda bkz. İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 215-219.

kabilecek bilgilerle karşılaşmaktadır. Bu açıdan bu şahsın hayatı iyi tahlil edilmelidir.

Bu dönemdeki kâtiplerin bunu özel olarak kendileri adına mı yoksa Hz. Peygamber adına mı yaptıklarını tarihi verilerden istifade ile açıklığa kavuşturmamız mümkün değildir.

Vahyin sistemli ve kurumsal bir amaç doğrultusunda yazılmasına ise Medine döneminde geçilmiş ve bu kurum, dönemin ortalarına doğru daha sistematik bir hale gelmiştir.

Hz. Peygamber'in kâtipleri denilince aklımıza sadece vahyi yazan kâtipleri gelmemelidir.

Hz. Peygamber döneminde okuma-yazma bilen pek çok kişinin ona kâtiplik yaptığı görülmektedir. Ancak kaynaklardan hareketle bunların sayısının yirmi dört ile kırk üç arasında değiştiği söylenebilir.

Kâtiplerden kimin ne yazdığı meselesi ciddi şekilde araştırma gerektiren hususlardan birisidir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eseri, yaptıkları iş açısından kâtipleri kategorilere ayıran ilk eserdir.

Ubey b. Kâ'b Medine'de, Zeyd b. Sâbit'ten önce, Hz. Peygamber'in vahiylerini yazan ilk kişidir.

Zeyd b. Sâbit hicretten sonra Müslüman olduğu için Mekke'de inen ayetlerin tamamını Zeyd'in dışındaki vahiy kâtipleri yazmışlardır.

Medine döneminde kâtiplik yapanlardan birisi de Muâviye'dir. Ancak onun Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini de yaptığı konusundaki rivayetler ihtiyatla karşılanmaktadır. Çünkü onun Müslüman olduktan sonraki kısa bir dönemde hangi vahiyleri yazdığı konusunda kaynaklarda tatmin edici bilgilerle karşılaşmamaktadır.

Şii kaynaklarda kâtiplerle ilgili yer alan bilgilerde ismi ilk sırada zikredilen kişi Hz. Ali'dir. Bunun yanında diğer üç halifenin de kâtiplik yaptığı-

nı anlıyoruz. Ancak kaynaklarda onların kâtiplikleri hususunda detaylı bilgiler yer almamaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeyd b. Sâbit'in yazmış olduğu Nisa sûresinin 95. âyeti hariç vahiy kâtiplerinden kimlerin hangi sûre veya ayetleri yazdıklarına dair kaynaklarda detaylı bilgiler yer almamaktadır.

Kaynakça

- A'zamî, Muhammad Mustafâ, *Küttâbu'n-Nebî*, Riyad 1401/1981.
- Akdemir, Sâlih, "Kur'an'ın Toplanması ve Kıraatı Meselesi", 1. Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 1-3 Nisan 1994, Ankara 1994; *Cumhûriyet Dönemi Kur'an Tercümelere (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Ankara 1989.
- Askerî, Seyyid Murtaza, *el-Kur'ânul-Kerîm ve Rivâyâtul-Nedreseteyn*, Beyrut 1415/1995.
- Atıyye, Salih Muhammed Salih, *Resmu'l-Mushaf İhsâun ve Dirâsetun*, Trablus 1430/2001.
- Atik, M. Kemal, "Ubey b. Ka'b ve Kıraat İlmindeki Yeri", *EÜİFD*, sy. 4, Kayseri 1987.
- Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebî Süfyân", *DİA*, XXX, İstanbul 2005; *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, Ankara 1993.
- Aydın, Zeynel, *Kur'an'ın Yazılması ve Cem'i Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Dan: Mehmet Paçacı, Ankara 2002.
- Aynî, Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetü'l-Kârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut ts.
- Belâzurî, Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvûd (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Kahire 1350/1932; *Ensâbü'l-Eşrâf*, (I, Thk. Muhammed Hamidullah), Mısır ts.; (V, Nşr. S. D. F. Goitein), Kudüs 1936.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1401/1981.
- Buhl, "Kur'an", *İA*, VI, İstanbul 1967.
- Caetani, Leone, İslâm Tarihi, (Çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924-27.
- Ceşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Âbdûs, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız Şelebî), Mısır 1401/1980.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-'Arabiyye, (Thk. Ahmed Abdulgâfûr Attar), Beyrut 1399/1979.
- Çetin, Nihad M., "Ümmî", *İA*, XIII, İstanbul 1965.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an Nedir*, Ankara 1967.

- Draz, Muhammed, *Kur'ân'a Giriş*, (Çev. Sâlih Akdemir), Ankara 2000.
- Düleymi, Ekrem Abd Halife, Cem'u'l-Kur'an: Dirase Tahliliyye li-Merriyyatihi, Beyrut 1427/2006.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), el-Bahrü'l-Muhît, Beyrut 1412/1992.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, (Nşr. Mervân el-Atiyye&Muhsin Harâbe&Vefâ Takiyyuddîn), Beyrut 1415/1995.
- Ebü'l-Vefâ Nasr el-Vefâî Hurini, *el-Metâliu'n-Nasriyye li'l-Metâbiu'l-Mısriyye fi Usûli'l-Hatiyye*, Kahire 1304/1887.
- Elik, Hasan, *Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine*, İstanbul 1998.
- Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, (Trc. Ahmed Serdaroğlu) Kahire 1975.
- Ersöz, İsmet, *Kur'an Tarihi*, İstanbul 1996.
- Fayda, Mustafâ, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *DİA*, I, İstanbul 1998.
- Fermâvî, Abdülhay Hüseyin, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhû*, Mekke 1425/2004.
- Fuad, Eşref Muhammed, *Sefiru'l-Alemin fi İzah ve Tahrir ve Tahbiri Semîri't-Tâlibîn fi Resm ve Zabti'l-Kitâbi'l-Mübîn*, Mısır 1426/2006.
- Güneş, Arif, *Kur'ân-ı Kerîm'in Ortaya Çıkış Süreci*, Ankara 2000.
- Halebî, Ali b. Burhâneddîn (ö. 1044/1635), *es-Sîretü'l-Halebiyye* (İnsânu'l-'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn), Mısır 1384/1964.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Uşfurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (Thk. Suheyl Zekkâr,) yy., 1967.
- Hamidullah, Muhammed, Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi, (Çev. Talat Koç-yiğit), Ankara 1967.
- Heysemî, Nûrüddîn Ali b. Ebi Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Beyrut 1967.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb, el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân, (Thk. Muhammed Halil), Beyrut 1422/2001.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed en-Nemerî, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Thk. Ali Muhammed Bicâvî), Kahire trs.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd*, Beyrut ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1971; *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Thk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz), Beyrut 1411/1990.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064), *Cevâmiû's-Sîre ve Hamsu Resâili Uhrâ*, (Thk. İhsan Abbas, Nasîruddîn el-Esed, Ahmed Muhammed Şakir), Mısır ts.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Heyet), Beyrut 1409/1988; *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, (Trc. Mehmet Sofuoğlu "Kur'ân'm Faziletleri", İ-

- tanbul 1978), Beyrut ts.; *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülaziz Çanîm), İstanbul 1984.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, (Thk. Servet Ukkâşe; Trc. Hasan Ege, “*Nebiler ve Sahâbilerin Sireti*”, İstanbul ts), Kahire ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Muhtasarü Târîhi Dımaşk*, (thk. Rûhiyye en-Nehhâs), Dımaşk 1404/1984; *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1374/1955.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1377/1957.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerîm b. Abdilvahid eş-Şeybânî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, yy. 1280; *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut 1385/1965.
- Jeffery, Arthur (ö. 1959 m.), *Mukaddimetü fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mukaddimetü Kitâbü'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atiyye li Tefsîrihi'l-Müsemmâ “el-Câmiu'l-Muharrer, Kahire 1954.
- Karaçam, İsmail, Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati, İstanbul 1995.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *İrşadu's-Sârî*, Beyrut ts.
- Kattân, Mennau'l-Halîl, *Mebâhîs fî Ulûmi'l-Kur'ân*, yy. 1378.
- Keleş, Ahmet, “Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi, Kur'ân Âyetlerinin Tevkîfiliği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'ân İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar*, c. XIV, sy. 1, Ankara 2001.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Beyrut ts.
- Memmedzade, Elçin, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, (Basılma-
mı Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ömer Özsoy), Ankara 1999.
- Mir Muhammedî, Ebü'l-Fadl, *Buhus fî Tarihi'l-Kur'ân ve Ulûmuhu*, Beyrut 1980.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Târîhu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, İskenderiyye, yy. trs.
- Nöldeke, Theodor-Schwally, Friedrich, *Kur'ân Tarihi*, (Çev. Muammer Sencer), yy. 1970.
- Okiç, Tayip, *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul 1995.
- Önkâl, Ahmet, “Hz. Peygamber'in Ümmiliği”, SÜİFD, sy. 2, Konya 1986.
- Sâlih, Subhî, *Mebâhîs fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1981.
- es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *Kitâbu'l-Mesâhîf*, Kurtuba trs.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1412/1992.
- Şâhîn, Abdussabûr, *Târîhu'l-Kur'ân*, yy. 1414/1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Kahire 1373/1954; *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut ts.

- Tahhân, İsmâil Ahmed, *Târîhu'l-Kur'ân, Beyne Tesâhuli'l-Müslimîn ve Şübhâtü'l-Müsteşrikîn*, yy. 1984.
- Tal'at, Eşref Muhammed Fuad, *Sefîru'l-Âlemîn fi İzâhi ve Tahrîri ve Tahbîri Semîri't-Tâlibîn fi Resm ve Zabti'l-Kitâbi'l-Mübîn*, Mısır 2006,
- Yakûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Târîh*, Beyrut ts.
- Yalkaya, Şerefeddin, *Tarih-i Kur'an-ı Kerim*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1332.
- Yâsîn, Muhammed Saîd, *el-Burhân alâ Selâmeti'l-Kur'ân mine'z-Ziyâde ve'n-Noksân*, Beyrut 1383/1964.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut 1376; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1405/1985.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf*, Beyrut 2009.
- Zencânî, Ebû Abdillâh, *Târîhu'l-Kur'ân*, Kahire 1354/1935.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilu'l-'İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Ahmed Şemsuddîn), Beyrut 1409/1988.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî el-Mâlikî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledûnniyye*, Bulak 1291.

